

УДК 94 (477.8) 19

Вісин В. В., к.і.н., доцент

Вісина Т. М., к.і.н., доцент

Луцький національний технічний університет

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано зародження та розвиток споживчої кооперації у Волинській губернії в другій половині ХІХ ст. Досліджено умови зародження споживчої кооперації на Волині, еволюцію кооперативного законодавства Російської імперії та його вплив на розвиток споживчих товариств. Розкрито особливості функціонування споживчих кооперативних товариств. Показано кількісну та якісну динаміку становлення споживчих кооперативних установ. Визначено позитивний досвід і зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, споживча кооперація, споживче товариство, Волинь.

Visyn V., Visyna T.

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF CONSUMER CO-OPERATION IN VOLYN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF XIX C.

In the article an origin and development of consumer co-operation is analysed in the Volyn province in the second half of XIX c. The terms of origin of consumer co-operation are investigational on Volyn, evolution of co-operative legislation of the Russian empire and his influence on development of consumer societies. The features of functioning of consumer co-operative societies are exposed. The quantitative and high-quality dynamics of becoming of consumer co-operative establishments is rotined. Positive experience is certain and the proper conclusions are done.

Key words: co-operation, co-operative motion, consumer co-operation, consumer society, Volyn.

Висин В. В., Висина Т. Н.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ В ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ В.

В статье проанализировано зарождение и развитие потребительской кооперации в Волинской губернии во второй половине ХІХ в. Исследовано условия зарождения потребительской кооперации на Волини, эволюцию кооперативного законодательства Российской империи и его влияние на развитие потребительских обществ. Раскрыты особенности функционирования потребительских кооперативных обществ. Показана количественная и качественная динамика становления потребительских кооперативных учреждений. Определен позитивный опыт и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, потребительская кооперация, потребительское общество, Волинь.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сучасна українська держава розбудовує ринкову систему, тому надзвичайно актуальним стає питання забезпечення належного життєвого рівня українських громадян. Зокрема, мова йде про об'єднання українських споживачів у кооперативні організації з метою захисту своїх економічних інтересів. Для розвитку кооперативного руху державі, насамперед, необхідно сформувати ефективне поле діяльності. Створюючи базу функціонування споживчих кооперативів необхідно врахувати накопичений досвід існування споживчої кооперації. Вивчення статутів товариств, кооперативного законодавства, практики кооперативного

будівництва дореволюційного періоду, дасть змогу визначити найбільш значимі принципи, а також допоможе уникнути прорахунків у роботі споживчих товариств.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. В історіографії проблеми діяльності волинської споживчої кооперації не мали прямого і конкретного висвітлення. Головна увага більшості дослідників зосереджувалася на суто історичних аспектах розвитку дореволюційних споживчих товариств усїєї Російської імперії, а питання становлення і розвитку споживчих кооперативів окремих регіонів, зокрема Волинської губернії, фактично залишилися поза увагою. Характерною рисою української та російської науки останнього часу стало зацікавлення дослідників різноманітними аспектами розвитку дореволюційної кооперації, свідченням чому є праці О. Болотової, А. Кореліна, З. Хаджуової, Г. Волошкевича, Ю. Магась-Демидас. Незважаючи на великий дослідницький доробок, досліджень, присвячених становищу волинської споживчої кооперації другої половини XIX – початку XX ст. сьогодні практично немає.

Цілі статті. Метою даної статті є аналіз становлення та розвитку споживчої кооперації у Волинській губернії в другій половині XIX ст. Для реалізації цієї мети слід виконати такі завдання: виявити передумови виникнення споживчої кооперації; проаналізувати адміністративно-правові умови розвитку споживчої кооперації на Волині; показати кількісні та якісні показники діяльності споживчих кооперативних установ.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів дослідження. Кооперативний рух в Наддніпрянській Україні почався у другій половині 60-х років XIX ст. з появою споживчих товариств у Харківській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській губерніях та м. Києві. Першим кооперативом стало Харківське споживче товариство, статут якого було затверджено у жовтні 1866 р.. У 1867 р. споживчий кооператив відкрився в Одесі, у 1868 р – у Катеринославі, Києві, Полтаві, Лебедині, Миколаєві та Херсоні, у 1869 р. – у Балті, Борзні, Єлисаветграді [1]. У 1870 р. в українських губерніях існувало біля 20 споживчих товариств [2]. Творцями кооперативного руху в Україні були М. Баллін, В. Козлов, а також члени Київської «Громади» – В. Антонович, О. Кістяківський, М. Драгоманов та М. Зібер – активні діячі українського визвольного руху [3, с. 62]. Протягом кількох років перші споживчі товариства занепали. Причини цього занепаду були різні. Це і те, що організатори перших товариств були більше ідеалістами-мрійниками, ніж практиками торгівлі й організації господарського підприємництва; і те, що економічно й організаційно слабкі товариства не могли змагатися з приватними крамарями. Окрім цього, російська влада вороже ставилася до всяких проявів українства. Після Емського указу 1876 р. почалося переслідування репрезентантів національного руху, обмеження контактів інтелігенції з трудящим людом. Все це призвело до майже повного припинення діяльності споживчих товариств в Україні.

Слабкий стан споживчої кооперації на початковому етапі пояснюється і тим, що потреба населення у споживчих товариствах ще не була нагальною. Виникнення перших споживчих кооперативів зумовлювалася не стільки об'єктивною доконечністю, скільки захопленням їх творців – інтелігентів-народників – успіхами європейської кооперації, зокрема Рочдельського товариства [4]. Також в епоху реформування люди з активною громадською позицією, переважно з демократичних кіл міського населення, виступали за створення товариств, убачаючи в цьому ознаку ліберальних поглядів [3, с. 64]. Ось типова картина споживчого товариства у ті часи: «Появу кооперативу населення зустрічало із захопленням, члени вірили у велике майбутнє кооперації. Через певний час ставало очевидним невміння кооператорів керувати роботою товариства,

додавалися несприятливі економічні умови, зокрема протидія приватних торговців. Члени починали сваритися з правлінням, забирати внески. Вони скаржилися на дорожнечу, неякісність товарів, самовладдя правління тощо. Правління, у свою чергу, нарікало на байдужість членів, що не ходили на збори. Товариство занепадало, громадське ставлення до нього ставало негативним, учорашній ідеал перетворювався на розчарування» [5].

У 1870-х–1880-х рр. перші осередки споживчої кооперації в українських землях майже повністю занепали. До 1880 р. виникло тільки два кооперативи, у 1881–1885 рр. – чотири, з яких до початку ХХ ст. не проіснувало жодне [6]. Зазначимо, що у 1880 р. у м. Житомирі виникло перше споживче товариство Волинської губернії [7]. У 1882 р. було створене споживче товариство у м. Ровно. Однак, невдовзі вони закрилися. Волинський губернатор зазначав, що «...споживчі товариства губернії в більшості випадків не мали успіхів, навіть заможне та інтелігентське товариство м. Житомира зазнавало збитків» [8]. За соціальним складом споживчі товариства об'єднували в основному інтелігентські прошарки міст та містечок, за висловами П. Пожарського, «малозаможну, чиновницьку, учительську й студентську масу» [9]. Спільним для цих категорій була відсутність навичок у громадських справах. Тому навіть діяльність палких захисників кооперативної ідеї не давала вагомих результатів [10]. За неповними даними, з 53 товариств, відкритих в українських губерніях у 1877–1895 рр., 38 були міськими і містечковими. Проте, з 1877 р. з'являються сільські споживчі кооперативи, з 1888 р. – так звані фабрично-заводські, а згодом – залізничні, офіцерські та чиновницькі. За підрахунками П. Височанського, у 1894 р. загалом діяло 51 товариство, з яких 28 у містах, три – у містечках, чотири – в сільській місцевості. Дев'ять споживчих товариств були залізничними, п'ять – фабрично-заводськими й два – офіцерськими [11].

Першим сільським споживчим кооперативом вважається Олександрівське товариство, яке виникло на Катеринославщині у 1877 р. [11, с. 42]. На Волині спрощені кооперативні форми сільської споживчої кооперації були запозичені з сусідньої Галичини у вигляді сільських «компанійських» крамничок. Пізніше з Волинської губернії ця ідея поширилась на інші правобережні українські землі [12]. Громадські крамниці засновувалися за рішенням сільських сходів як органів селянського самоврядування з ініціативи мирових посередників. Громада обирала прикажчиків та посадових осіб і забезпечувала їх обіговим капіталом для торгівлі. Ревізійні функції виконували волосні писарі і старости. Ці установи не мали класичних ознак кооперативу. Діяльність цих утворень позитивно відобразилася на матеріальному стані селян. Громадські крамниці торгували за помірними цінами, значно нижчими, ніж у приватних лавках. Чистий прибуток від діяльності використовувався на потреби громади [13]. Однак, громадські крамниці швидко припинили існування (зокрема, зі смертю у 1895 р. П. Окулова – одного з їх організаторів). Основною ж причиною стало те, що ці кооперативи, створені зверху, так і не перетворилися на самодіяльні. Як тільки мирові посередники відходили від справ, безконтрольне правління привласнювало собі кооперативне майно [14].

Цікавими є й інші випадки створення перших волинських кооперативів. Рішення про утворення приймалося шляхом проголошення присудів. Зокрема, у присуді Дубенського волосного сходу в січні 1897 р. селяни звернулися до мирового посередника з проханням відкрити споживче товариство. До присуду вони додали рукописний статут майбутнього об'єднання. Постанова про його затвердження була прийнята у березні 1898 р. на з'їзді мирових посередників. Проте товариству не судилося відкритися: його ініціатори виїхали з Дубенського повіту й селяни відмовилися від цієї ідеї [15]. Траплялися випадки створення своєрідних

спеціалізованих товариств серед заможних міщан (дворян, лікарів, чиновників та ін.). Так, 1895 р. у містечку Славути Ізяславського повіту Волинської губернії міщани відкрили споживче товариство для постачання м'ясних продуктів. Засновники, не обізнані з кооперативною справою, не подали статут товариства на затвердження, тому невдовзі об'єднання було закрито [16; 17]. Зародження споживчої кооперації на Волині було надзвичайно складним і тривалим процесом. Хоча перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності давали помітні позитивні результати у боротьбі зі спекуляцією, однак це не сприяло навіть сталому поширенню відповідних товариств, серед яких лише одиниці впродовж пореформеного періоду виявляли спроможність стабільно працювати. Швидкоплинність існування була чи не головною їх рисою тієї доби. Причини такої ситуації, очевидно, крилися у соціальному складі кооперативів; відсутності досвіду кооперативної діяльності та домінуванні у складі перших товариств осіб з низькою кооперативною свідомістю, не зацікавлених у дотриманні класичних принципів, вироблених піонерами кооперації. Міські прошарки населення, що залучалися до споживчих товариств, не мали великої потреби в їхній діяльності, а селянство за своїми соціально-психологічними характеристиками було ще не готовим до використання модерної форми захисту матеріальних інтересів, якою виступала кооперація. Однак перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності стимулювали активістів цієї справи, давали приклад наступним поколінням її прихильників. Збережений інтерес до кооперативного життя, перший досвід його організації у несприятливих умовах пореформеної доби був повністю використано в часи інтенсивного поширення кооперативних форм на початку ХХ ст. [18].

Розвитку споживчої кооперації у Волинській губернії сприяло прийняття у 1897 р. типового статуту споживчих товариств. За цим статутом першим у 1899 р. було створено Новоград-Волинське споживче товариство. Згодом кооперативи почали виникати не тільки в містах чи містечках, а й при цукрозаводах, у великих селах. Так, наприклад, у 1900 р. відкривається одне товариство у м. Любарі, в 1901 р. – одне в м. Полонному; в 1902 р. – три (у Здолбунові, Острозі, Устилузі), в 1903 р. – чотири (у м. Житомирі, м. Рівному, м. Овручі, м. Луцьку), в 1904 р. – два (у с. Теофіполі і м. Шепетівці), в 1905 р. – чотири (при Коровинецькому та Читинському цукрових заводах, у м. Березному і в с. Підлужному), в 1906 р. – чотири «Товариства взаємної допомоги трудящих» у м. Житомирі, м. Купелі, с. Фідріхівці і в м. Кременці. Це були переважно міські та містечкові товариства, і лише два сільських і два заводських [19]. До складу товариств міського типу входила міська інтелігенція, чиновники і сусідні поміщики. Представників міщанства або селянства в них майже не було. Ці товариства мали великі, як на той час, пайові – від 25 до 100 руб. і вступні – від 5 до 10 руб. внески. Це затримувало доступ до них широких верств бідного населення, відтак кількість пайщиків була обмежена. Асортимент товарів у цих товариствах відповідав потребам своїх членів. Заводські товариства мало чим відрізнялися від міських і містечкових товариств. Вони не були суто робітничими кооперативами. Відсоток робітників серед пайовиків був досить незначним, а участь в товариствах виражалася у тому, що вони мали кредит у магазині товариства. Переважаючим елементом були більш заможні службовці та окружні поміщики, які й ініціювали створення споживчих кооперативів. З Теофіпільського та Підлужанського сільських товариств більший інтерес викликає останнє. До складу Теофіпільського товариства входило сільське німецьке населення, причому магазин товариства знаходився не в селі, а в містечку. Підлужанське товариство за своїм складом було суто сільським. Проте виникло воно не з ініціативи селян. Організатором його став управляючий Підлужанським удільним маєтком Г. Белевич. Під його керівництвом товариство досить успішно розвивало свою діяльність у перші роки існування.

Висновки. Таким чином, функціонування споживчих кооперативів Волинської губернії регламентувалося нормативно-правовими актами, що розповсюджувалися в межах усієї Російської імперії. Розуміючи, що кооперативні установи є одним із дієвих засобів стимулювання економічного розвитку країни, уряд розробляв для них певну законодавчу базу, що знаходило відтворення в окремих положеннях та статутах. Разом із тим, влада прагнула до встановлення жорсткого контролю над товариствами, втручаючись у їх повсякденну діяльність та стояла на заваді виконанню споживчими товариствами та їх союзами тих завдань, що виходили за межі економічної допомоги своїм членам. Причиною подібного ставлення став притаманний царському урядові погляд на кооперативи як організації не лише економічного, а й політичного характеру, які створювали потенційну загрозу для існування правлячого режиму. Побоювання влади щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю призводили до ряду обмежень її діяльності та недоліків у нормативних документах, а також затримало процес кодифікації кооперативного законодавства, який було завершено лише під час революційних подій 1917 р. Загалом, у 1899–1907 рр. споживча кооперація на Волині розвивалася дуже повільно, заснування товариств носило випадковий характер [20]. Однак саме поява цих товариств мала величезне значення для розповсюдження кооперативної ідеї в наступні роки, коли ідея самопомоги «обганяти злидні» спільними силами перекинулася і на волинські села.

Список використаних джерел:

1. *Зибера Н.* Потребительные общества / *Н. Зибера*. – К. : В типографии Е. Я. Федорова, 1869. – С. 89–90, 97.
2. *Баллин Н.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ / *Н. Баллин*. – СПб. : Общественная польза, 1870. – С. 46–48.
3. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / *І. Витанович*. – Нью-Йорк : Товариство «Української кооперації», 1964. – 624 с.
4. *Жук А.* Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / *А. Жук* // Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 61.
5. *Балабанов Н.* История рабочей кооперации в России / *Н. Балабанов*. – М. : Экономическая жизнь, 1925. – С. 25.
6. *Стопневич Б.* Споживча кооперація на Україні: спроба історико-статистичного начерку / *Б. Стопневич*. – Полтава : Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. – С. 49.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 535, спр. 188, 3 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 327, арк 1-1 зв.
9. *Пожарський П.* Соціальний склад української кооперації / *П. Пожарський*. – К. : Друкарня К. Ф. Книгоспілки, 1928. – С. 24.
10. *Меркулов А.* Исторический очерк потребительной кооперации в России / *А. Меркулов*. – М. : Издание Московского союза потребительных обществ, 1915. – С. 14.
11. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба). У 2 ч. / *П. Височанський*. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – Ч. 1. – С. 12, 51, 54–55.
12. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольский губернии / *В. Ворников*. // Экон. жизнь Подолии. – 1913. – № 1. – С. 13.
13. *Височанський П.* З минулого української кооперації / *П. Височанський* // Правобережний кооператор. – 1923. – № 1–2. – С. 57.
14. Воспоминания о П. И. Окулове // Кооперативный листок. – 1909. – №2. – С. 11.
15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 703, спр. 250, арк. 2–2 зв., 23, 24 зв.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 212, арк. 1, 2, 2 зв., 4, 7.
17. Магась-Демидас, Юлія (2012) Перші споживчі товариства в Правобережній Україні (II пол. XIX ст.). In: V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, 9–10 листопада 2012 року, м. Житомир. – С. 3. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/8255/1/Юлія%20Магась.pdf>. – 15. 09. 2013.
18. *Фареній І.* Зародження споживчої кооперації у Наддніпрянській Україні (1860-ті – перша половина 1890-х рр.) / *І. Фареній* // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. – Випуск XI. – Київ, Інститут історії України, 2006. – С. 176.
19. *Павлюк П.* Волинська українська кооперація у минулому і сучасному / *П. Павлюк* // Волинське слово. – 1937. – 4 лютого. – С. 5.
20. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні / *П. Височанський*. – Харків : Червоний шлях, 1925. – С. 22.